خەیاڵی/عەقلانی

سروش و پۆست مۆدێرنیتە

((خوێندنەوەیەك بۆ فیکری ئەرگۆن لە کتێبی عەلمانیەت و ئایین))

عەبدولوتەلیب عەبدوللا

"کاتێ دیکارت سەری هەڵدا فەلسەفە سەربەخۆیی بەدەست هێنا، یان لە ژێر چنگی عەقڵی تیۆلۆژی رزگاری بوو، کەچی سەروەری عەقڵ زۆر بەتوندی بنجی بەست، پێشتر عەقڵی تیۆلۆژی-لاهوتی دانی بە زەلیلی عەقڵ، یان خاکەڕایی عەقڵ لە بەرامبەر پێدراوی سروش و لەراستیدا عەقڵ لەبەردەم سروشتدا دەچەمییەوە، بەڵام عەقڵی دیکارتی کە زۆر شانازی پێوە دەکەین سەروەری خود جێگیر دەکات"(1)

نموونەی ئەو پەرەگرافە لە کتێبی (عەلمانیەت و ئایین)ی (ئەرگۆن) وەرگیراوە، کە (نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد) کردوویە بە کوردی، ئەگەر چی نموونەیەکی بێ هاوتا و دەگمەن نییە، یان بیر کردنەوەیەك نییە جگە لە (ئەرگۆن) کەسی دیکە قسەی لە بارەوە نەکردبێ، بەڵام بە تەئکید لە کۆی ماناکانی ئەو پەرەگرافە، یان لە پشت ماناکانی چەمکی (سروش)(عەقڵ)(خود)(سەروەری) دوا جار ئاگا بوونی ئەرکۆن لە فیکرو فەلسەفەی سەردەم و هەروەها بەدوا داچوونەکانی ئەو بەرجەستە دەبێ.

ئەگەر چی مەسەلەکە هەرتەنها بەدوا داچوونی پێدراوی سروشتی و سەروەری خودی لە خۆدا هەڵنەگرتووە، بەڵام وەك دیارە لەو کتێبەدا (ئەرگۆن) دەیەوێ لە میانی مێژووی گەشەی فیکری قسە لە هەژموونی (سروش) وهەژموونی (عەقڵی) بکات، هەرلەوێشەوە لە ئاسمانەوە بەرەو زەوی دادەبەزێ، وەك چۆن هەوڵدەدا بەشێوەیەکی بەرفراوان پەردە لەسەر ئەو رەخنانە هەڵبداتەوە کە مێژووی گەشەی فیکری پلە بە پلە بڕیویەتی تا دەگاتە ئەوەی ئەرزشی خەیاڵ و خەیاڵدان لە نێوان (سروش/ئاسمان) و (عەقڵ/زانست) دیاری بکات، هەر لەوێشەوە رەخنە لە عەقڵی زانستی دەگرێ، دەست بەسەر داگرتنی حەقیقەت لەلایەن ئەو عەقڵەوە دەداتە بەر توێژینەوە و بە دواداچوون، بەم جۆرە ئەو دێ لەبەرامبەر عەقڵی زانستی بەرگری لە حەقیقەتگەلێکی جیاواز دەکات، لەوێشەوە دووبارە شوێنی خەیاڵمان لە میانی فیکرو مەعریفە و ئیبداعدا بیر دەخاتەوە.

ئێمە لەو وتارەدا هەوڵدەدەین بە دوای بەشێکی دیاریکراوی ئەو دەرئەنجامانەدا بڕۆین و لەوێوە کەمەکێك قسە لە بەنێویەکدا چوونی بەردوامی خەیاڵی و عەقلانی دەکەین، هەروەك هەوڵدەدەین (جێکەوت)ـەی هەردوو چەمکی (بەردەوامییەت) و (داپچڕان) بە مانا (دریدا) ییەکەی بخەینە ڕوو.

لە پاش "گۆرگیاسی"(3) گومانکار، فەیلەسوفی فەرەنسی "دیکارت"(4) بە دوای هەمان لێوردبوونەوەی گۆرگیاس کەوت، گۆرگیاسی سۆفستایی، گومانەکانی خۆی لە سێ مەسەلەدا کورت دەکاتەوە، یەکەمیان ئەوەیە کەلێرەدا هیچ شتێ بوونی نییە، دووەم ئەگەر شتێ بوونی هەبێ، ئەوە ئێمە ناتوانین بیناسێنین، سێیەم ئەگەر گریمان شتێ بوونی هەیە و دەتوانین بیناسێنین، بەڵام ناتوانین ئەو شتە بۆ ئەویدیکە بگوازینەوە.

لێرەدا گۆرگیاس هەموو شتەکان وەك دەسخەرۆکردن و سەراب دەبینێ، بەومانایەش بەهیچ شێوەیەك ناتوانین قسە لە ئەسڵ وساختە، راست وچەوت بکەین، وەك دیارە لە پشت ئەو گومانانەی کە لە عەقڵ و هەست

دەکرێ پرسیاری یەقین بەرجەستە دەبێ، (دیکارت) دێ ئەو شتەی کە بە یەقین ناوزەدمان کرد لە (خود)دا هەڵیدەگێرتەوە، هەر لەو بارەیەشەوە (دیکارت) دەڵێ لەکاتی دەسخەڕۆ کردنیشا هەر دەبێ (من) بوونی هەبێ، بۆ ئەوەی بیر بکاتەوە، هەروەها ئەو پێیوایە کە گومان و هەڵخەڵەتاندنیش بۆ خۆمان بیرکردنەوەن، بۆیە هەر دەبێ مرۆڤ بوونی هەبێ، لە وێشەوە لە میانی گوتەزاکەی (من بیردەکەمەوە، کەواتە هەم) هەوڵدەدا لە ڕێگەی بەرجەستە کردن و جێگیرکردنی ئەو (من)ـەوە وجودی شتەکان بسەلمێنێ، یان بەمانایەکی دیکە دەتوانین بڵێین لە سەدەی (حەڤدەم)دا (دیکارت) پێویستی بەزەمانەتی خوایی دەبێ، تاکو دڵنیا بێ لەو راستیەی کە دەیبینێ، بەو مانایەش بەدەستهێنانی سەربەخۆیی عەقڵ وەك لە پەرەگرافەکەی سەرەوە هاتووە لە کوجیتۆی دیکارتدا هەرگیز تەعبیر لە رزگاربوون ناکات، بەقەد ئەوەی تەعبیر لە داهێنانی کۆت و بەندێکی دیکەی جیاواز دەکا، یان ئەگەر بەمانایەك لە ماناکان رزگار بوون بێ، ئەوا بەشێوەیەکی دیکەی جێگیرو دووبارە نەخشە بۆکێشانی بەندیخانەیەکی دیکەیە، هەرلەوێشەوە پرسیاری (دیکارت) دەبێتە پرسیاری ئەوەی کە دەیبینم خودی ئەو شتەیە کە دەیبینم، نەك دەستخەڕۆکردن وسەراب، دەشێ ئەوپەڕی بایەخ پێدانی خواوەند بێ، بەلاّم خواوەند نەك بەمانا تیۆلۆژییەکەی بەڵکو بەمانا سێنترالّیەکەیەوە.

لەلایەکی دیکەش (دیکارت) دووشت تێکەڵ دەکات بیرو خودی بیرکەرەوە، وەك دیارە کاتێك کە بیرێك بوونی هەبێ، دەبێ لە پشت ئەو بیرە بیرکەرەوەیەك بوونی هەبێ، بەلاّم کە گومان هەموو شتەکان دەخوات، ئەو راستیە بۆ خۆی دەبێتە شتێکی گومان لێکراو.

لە دیدی دیکارتدا بە هیچ جۆرێك مافی ئەوەمان نییە وەك پێویست بڵێین بۆ ئەوەی فیکرێك بە دەست بهێنین دەبێ بیرکەرەوەیەك بوونی هەبێ، هەر لەسەر ئەو بنەمایەش کۆجیتۆکەی تەنها شتێك کە دەیسەلمێنێ ئەوەیە کە فیکر وجودی هەیە، وشەی (هەیە) زۆر بە ساکاری دەلالەت لەوە دەکات ئەو ناوەرۆکە، یان ناوەڕۆکەکانی دیکە لە بازنەی وێناکردندا هەمیشە کورتی دێنن.

لە کۆجیتۆی دیکارتدا ئەوەی کە بیر کەرەوە بە دەستی دەهێنی هیچ پاساوێك نییە، کەواتە لەبەرامبەر ئەوەدا دەشێ وەك (کیرکیجاد) بگوترێ (من بیر دەکەمەوە کەواتە من نیم) یان وەك (هۆسرل) لە بری (خود)ی دیکارتی کۆمەڵێك (خود)ی دیکە بهێنینە ناوەوە، وەك دیارە "هۆسرەل"(5) لە ڕێگەی فینۆمینۆلۆژیاکەیەوە دەیەوێ لە بارمتەی خواوەند، یان بەمانایەکی دیکە لە بارمتەی سێنترالیەت رزگارمان بکات، لەوێشەوە کۆمەڵێك ئەزموونی خودی هێنا ئاراوە و ماهیەتی کۆتایی خستە نێو دووکەوانەوە، واتە تەئکیدی لە پێکەوە ژیان کرد، بەومانایەش فینۆمینۆلۆژیای (هۆسرەل) دەڵێ من بیر دەکەمەوە، تۆ بیر دەکەیتەوە، ئێمە گشتمان بیر دەکەینەوە، لێرەدا ئەوەی گرنگ دەکەوێتەوە بۆ ئەزموونەکانمان ژیانکارییە لە ئاگایی خودا، کەواتە فەلسەفەی (هۆسرەل) پرۆژەیەکی رەخنە ئامێزو هەڵوەشانەوە گەرایە، بەردەوام رەخنە لە سیستەمی ئاگایی و فەلسەفەی ئامادەگی دەگرێ.

بەلاّم ئەوەی (گۆرگیاس) دەڵێ ئەوەیە کە هیچ شتێ بوونی نییە و ئێمە ناتوانین هیچ بناسین، بەو مانایەش هەموو شتێ جگە لە وەهم و دەسخەڕۆکردن شتێکی دیکە نییە، یان وەك (دیستۆفسکی) دەڵێ چیرۆکەکە شێتێك دەیگێڕێتەوە.

دواجار دەردەکەوێ کە فیکرو فەلسەفە هەمیشە لەسەر تەجاوزکردن و بەرەوپێشچوون کار دەکەن، بەو مانایەش ئەمڕۆ قسە لە وازهێنان لە فەلسەفەی (خود) دەکرێ لەوێشەوە هەوڵ بۆ فەلسەفەیەك دەدرێ کە بکەر (فاعل) رۆڵی سەرەکی تیا وازی نەکات، دەشێ ئەو فەلسەفەیەی کەواز لە خود دەهێنی لە چەمکی ئەپستمی (فۆکۆ) و فەلسەفەی بێ سەنتەری (دریدا) هەڵگرینەوە، یان بەمانایەکی بەرفراوانتر لە فیکری پۆست مۆدێرنەدا زۆر بەروونی رەنگدانەوەی هەیە.

کەواتە ئەمڕۆ دنیای فیکر بەردەوام لەبەرەوپێشەوە چوون خۆی دەنوێنێ، بەردەوام لە میانی بەدواداچوون و رەخنە و تیۆریزەکردنەوە هەڵوێستی سەردەمانەی خۆی بەرامبەر بە واقیع و ترادیسیۆنەکان دەخاتە روو، یان بە مانایەکی دیکە وەك (ئەرگۆن) دەڵێ فیکر دەکەوێتە ژێر کاریگەری بارودۆخ و فاکتەرە مادییەکانەوە، چونکە شتێك نیە لە دەرەوەی هەموو مەرجەکاندا بێ و لەهەوادا مەلە بکات، وەك ئایدیالیستەکان و تەقلیدییەکان بیری لێ دەکەنەوە، بەڵکو مەحکومە بەکۆمەڵێك شت کە بەسەریدا دەسەپێنێ هەر لەوێشەوە بەرەو دەر ئەنجامی عەقڵی دەمانگوازێتەوە، کەواتە لێرەدا قسەکردن لە پێدراوی سروشتی و سەروەری خود دەبێتە قسە کردن لەو عەقڵەی کە جێگای سروش دەگرێتەوە و نکۆڵی لەسەرچاوە ترانسندنتالەکان دەکات، بەومانایەش مرۆڤ لە چوار چێوەی ئاکار دێتە دەرەوەو دەبێتە بونیاتنەری گشت بەهایەك و دروستکەری هەموو ئامانجێکی باڵا.

وەك دەردەکەوێ (ئارکۆن) لەو کتێبەدا هەوڵدەدا پلە بە پلە بەدوای گەشەی فیکردا بچێ، لەوێشەوە بە نێو یەکدا چوونی خەیاڵی و عەقلانی لە کۆنتێکستی فیکری سەردەمدا دەخاتەروو، هەروەك هەژموونی عەقلانیەتی زانستی لە سەردەمی عەلمانییەتدا روون دەکاتەوە و لەوێشەوە ئەو رزگارکردنە گەورەیەی عەقڵ بەرجەستە دەکات، یان بە مانایەکی دیکە بەگشتی قسە لە عەقڵی (دیکارت) دەکات کە بە تێپەڕبوونی زەمەن بوو بە عەقڵێکی وشك و رەق و دۆگما، کاتێك (دیکارت) عەقڵی بەتاڵکردەوە لەهەر خەیاڵێك و پێیوابوو خەیاڵ شتێکە لە دەرەوەی عەقڵدایە، بەمە شارستانیەتی زانستی و پیشەسازی نوێ دامەزرا، بەڵام هاوکات کاریگەری خەیاڵ و تەڕایی خەیاڵی لە نێو برد و رۆڵی خەیاڵی لە بنیاتنانی شارستانیەت و کارکردندا پووچ کردەوە، کە دواجار ئەو عەقڵە دیکارتیە لە چەرخی ئەمریکی و تەکنۆلۆژی و ئیستیهلاکی گۆڕاو بوو بە عەقڵێکی ئامێری و تەکنیکی بەرتەسك و ژمێریاریەکی سارد(7).

(ئەرگۆن) هەوڵدەدا لە کۆنتێکستی گەشەی مێژووی فیکر دووبارە رۆڵی خەیاڵ و ئەندێشە بەرجەستە بکات، سەرەڕای ئەو رەخنەیەی کە دەیگرێتە خولیای مرۆڤی خۆرئاوایی و دەست بەسەراگرتنی (حەقیقەت) لەلایەن خودی ئەو مرۆڤەوە.

بەرجەستەکردنی رۆڵی خەیاڵ ئەگەر بە دیوێك لە دیوەکان بەبیرهێنانەوەی ئەو هەموو رەخنەیە بێ کە بەرامبەر سێنترالیزم و عەقڵی سێنترالی و حەقیقەتخوازی تاکانە کراوەتەوە، یان بەمانایەکی دیکە قسەکردن بێ لە مرۆی فیکرو گوتاری پۆست مۆدێرنیتە، ئەوە بە دیوەکەی دیکە ئاماژەکردنە بە بنبەستبوونی فیکری ئایینی، ئەو بنبەستبونەش دەتوانین لە بەدواداچوونی بە پیرۆز راگرتنی ئەو فیکرەوە هەڵگرینەوە، یان لە بەموڵككردنی حەقیقەت تەماشای بکەین، بەڵام هەرگیز ئەو جۆرە بە فیکری ئایینی (ئیسلامەوە) بەند ناکات، چونکە وەك دەزانین ئایین رۆڵی بنچینەیی لە لە دایکبوونی مێژووی کۆمەڵگادا بینیوە، بەڵام وەك (ئەرگۆن) دەڵێ ئیتر دەبێ لە

جیاتی ئەوەی خۆمان بە شانازیکردن و تەمجیدکردنی ئەو کەلەپورە خەریك بکەین با لە کۆنتێکستی فیکری هاوچەرخەوە لێکۆڵینەوە لەبارەی کەلەپورو کەلەپوری ئایینیەوە بکەین.

وەك لە پێشتر گوتمان ئەو بەدوادا چوونە زۆر بە روونی لە ئەپستمی فۆکۆیی بەرچاو دەکەوێ وەك چۆن لای دریدا لە لەقبوونی پیرۆزی ئاخافتندا بەرجەستە دەبێ، هەروەها کاتێك (ئەرگۆن) قسە لە علمانییەت و ئایین دەکات لە پشت ئەو مەسەلەیەوە دەیەوێ بەدوای چەمکی زانستی و چەمکی خەیاڵدا بچێ، یان بەمانایەکی دیکە پەردە لەسەر ئەو دوو چەمکە هەڵداتەوە و خوێندنەوە و راڤە کردنە جیاوازەکانی بخاتە روو.

بەومانایەش دەتوانین بڵێین لە نێوان ئەو دوو چەمکەوە بیرکردنەوەی لێکجیا خۆی دەنوێنێ، بیرکردنەوەیەك کە خەیاڵئامێزە و لەوێشەوە بەردەوام سروشمان بیر دەخاتەوە و دواجار تەواوی بەرهەمهێنانەکانی خۆی لە کۆنتێکستی ئاییندا دەبینێتەوە، لە بەرامبەر عەلمانییەتێك کە لە هەژموونی چەمکی زانستەوە خۆی نمایان دەکات و دواجار لە شۆڕشی پیشەسازی نوێ خۆی هەڵدەگرێتەوە، ئەو دوو بیرکردنەوەیە ئەگەر چی دوو دەرئەنجامی جیاوازی بەرهەم هێناوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا دەشێ لە چەندان خاڵ لە یەك نزیك بکەونەوە، چونکە هەتا ئەمڕۆش لە پاڵ چەمکی زانستی و عەقلانیەتی زانستیدا، لەپاڵ بیۆلۆژیای گەشە کردوو فیزیای چەندایەتی ونسبیەتدا شوێنێك بۆ خەیاڵ لە ئارادایە، شوێنێك بۆ ئەفسوون و ئەستێرەگرتنەوە، لێرەوە بۆ زێتر روونکردنەوە و بەدواداچوونی فیکری (ئەرگۆن) دەتوانین رەخنەکانی "فێرباند"(8) بۆ چەمکی زانستی بخەینەروو، رەخنەی "فێرباند" بۆ چەمکی زانستی بەرەتکردنەوەی ئەو بنەڕەتانەوە بەندە کە خودی چەمکی عەقڵ و چەمکی زانستی لە سەردامەزراوە، ئەو وایدەبینێ کە عەقڵ هەر بەتەنها فاکتەرێك نییە، کە رووبەرووی تەقالیدەکانی دیکە دەبێتەوە بەڵکو لە خودی خۆیدا وەك هەر تەقالیدێکی دیکە وایە، کەوەك پێویست نە باشەو نەخراپ، هەر لەسەر ئەو بنەڕەتەش پیرۆزی سینترالیەتی عەقڵ کە کەلەپوری رۆشنگەری مۆدێرنە چەسپاندویەتی رەتدەکاتەوە، ئەو پێیوایە لە نێوان عەقڵی و زانست دەبێ پارێزگاری لە یەکێکیان بکەین، ناشێ پارێزگاری لە هەردووکیان بکەین، چونکە رابوونەوەی زانست بۆ خۆی لە دژی عەقلانیەت لە بیانووگەلێکی بەربلاوە وە هاتووە کە پێشتر بڕوای پێیان هەبوو، وەك چۆن هەر لە میانی ئەو بیانووە بەربلاوانەوە هاتۆتە ئاراوە کە بەدژی هەست و بەدژی دەرککردنی هاوبەش کەوتوونەتەوە، بۆیە دەبینین چەمکی زانست بە پێی سەردەم گۆڕانی بەسەردا هاتووە و دەکەوێتە ژێر نسبیەتی مێژووییەوە — ئەوەش ئەو نسبیەتەیە کە (فێرباد) بەرگری لێ دەکات.

ئەو نسبییەتە بەشێکە لە خودی زانست، تیۆری فیزیای نوێی (زانستی)یش نکۆڵی لێ ناکات، بەڵکو دەیسەلمێنێ، کەواتە زانست سیستمێکی تایبەتی ناگرێتەوە بەڵکو بەشێك لە بنەڕەتە سەرەکیەکانی کۆمەڵگا پێکدەهێنێ، لە بەرامبەر ئەوەشدا مەحاڵە بتوانین خەیاڵ بخەینە دەرەوەی عەقڵ و بیرکردنەوە، بەومانایەش عەقڵ هەمیشە لە پەیوەندی بە خەیاڵ و خەیاڵکراو رۆڵی خۆی پرۆسیسە دەکات. گەڕانەوەش بۆ خەیاڵ و خەیاڵکراو هەرگیز گەڕانەوە نییە بۆ سنترالیەت، بە قەد ئەوەی بەرگری کردنە لە حەقیقەت گەلێکی جۆراو جۆر، فرە حەقیقەتیش خۆی لە خۆیدا ئەقڵێکی جەوهەری هەموو ئەو مەعریفانەیە بانگەشەی بابەتخوازی دەکەن، چونکە فرەیی رێگا بەوە دەدا بەتوندی رەخنە لە فیکرە مەقبولەکانیش بگیرێ، هەر لە میانی ئەوەشەوە دەشێ هەموو کۆمەڵگایەك بەرگری لە پێکهاتەی عەقڵی کەلتوری خۆی بکات، وەك چۆن بەرگری لە خەیاڵکراوەکانیش بکات، بەڵام

نەك بە شێوەیەكی دۆگمی خوازانە – بەڵكو لە رێگەی بە دواداچوون و رەخنە و بیركردنەوەی سەردەمەوە، بەومانایەش ئەوەی كە دەشێ بەرگری لێ بكەین هەموو ئەو ئیبداعانە دەگرێتەوە كە ئەمڕۆ لە میانەی فیكری سەردەمدا وەك چرا رێگای فیكر رۆشن دەكاتەوە و دەشێ لە بەرەو پێشچوونی فیكرو مەعریفەدا رەنگدانەوەی ببینین، هەروەك چۆن دەبێتە بەشێك لە پێكهاتەی عەقڵی مۆدێرن و دواجار وەك كۆشش و دەستكەوتەكانی رۆحی مرۆڤایەتی سەیر دەكرێ، كەواتە هەرگیز ناتوانین رابردوو بە هەموو ماناكانییەوە رەت بكەینەوە وەك چۆن ناشێ تەواوی ئێستاو داهاتوومان قبوڵ بێ، لەلایەكی دیكەش راستە گۆڕانكاریەكانی دنیا بە هەمان ئەندازە كاریگەری بەسەر كۆمەڵگای گەشە كردوو كۆمەڵگای دواكەوتوو نییە، وڵاتە پێشكەوتووەكان دەتوانن دەست بەسەر ئەو گۆڕانكاریە خێرایانە بگرن و كۆنتڕۆڵی بكەن و هەرسی بكەن و وەری بگرن، هەروەك دەشتوانن بۆ باشكردنی ئاستی ژیانی خۆیان بەكاری بهێنن، بەڵام وڵاتە دواكەوتووەكان رەنگە نەتوانن بەهەمان شێوە دەستیبەسەردابگرن و سوودی لێ وەرگرن، بەڵام هەرگیز ئەوە بەو مانایە نییە كە بەشێك لەو گۆڕانكارییانە دەستی وڵاتە دواكەوتووەكانیشی تیا نەبێ، هەڵەی گەورە لێرە سەر هەڵدەدا كە پەراوێزوكەنار بە گێڕو ئیفلیج تەماشا بكەین، خودی ئەو تەماشاكردنە تەواوی كۆشش و دەستكەوتە فیكری و مەعریفییەكانی سەردەم كاڵ دەكاتەوە و دووبارە بەرەو سێنتڕاڵیستمان دەكاتەوە كە فیكری سەردەم تەواوی وزە و تواناكانی خۆی بۆ هەڵوەشانەوەی خەرج كردووە، ئەمڕۆ فیكری پۆست مۆدێرنە و تێڕوانینی بۆ دەستكەوتە مرۆڤایەتیەكان هەرگیز پەیوەندی بە سێنتڕالیزمەوە نییە، بەڵكو بەردەوام قسە لە شارستانی گەردوونی دەكات، كەواتە بۆچی خۆمان لەو خەونە مرۆڤایەتیە بێ بەش بكەین.

لێرەوە دەتوانین دووبارە بۆ پەرەگرافەكەی (ئەرگۆن) بگەڕێینەوە و جێكەوتی ئەو عەقڵە خاكەڕاییە دیاری بكەین كە لەدوا هەڵبەزین و دابەزیندا دووبارە سێنتڕاڵیەت لە دەست دەداو لەوێشەوە فرەیی دێتە ئاراوە، بەومانایەش دەشێ جێكەوتەی ئەو عەقڵە فرە رەهەندەی كە ئەمڕۆ لە میانەی فیكری پۆست مۆدێرنەوە خۆی دەخەملێنێ بە جۆرێك لە جۆرەكان بە خاكەڕایی عەقڵ لە بەردەم پێدراوی سروش تەماشا بكەین، بەڵام هەرگیز ئەو جێكەوتە لە رێگەی كۆپی كردنەوە خۆی نانوێنی، بەڵكو لێرەدا جێكەوتەی عەقڵی بەو مانایە وەك چۆن جۆرێكە لە پەیوەستبوون بە پێشوو، بە هەمان شێوەش جۆرێكە لە ونبوون، یان بە مانایەكی دیكە مەبەست لە (ئەسڵێك) نییە كە بەرەو پێشوو دەگەڕێتەوە، بەقەد ئەوەی مەبەست لەبەردەوامیەت و بەرەوپێشچوون و گەشە كردنە، كەواتە ئەگەر خاكەڕایی ئەو عەقڵەی كە (لە بەردەم سروشت دەچەمێتەوە) تەعبیر لە ئەسڵ بكات، ئەوە جێكەوتەی عەقڵی ناوبراو بەرەو فیكری پۆست مۆدێرنە ئاراستەمان دەكات، ئەوەش ئەگەر لەلایەك (پچڕان) بێ و بەومانایەی كە (دواخستن) روونی دەكاتەوە، ئەوا بە دیوەكەی دیكە (بەردەوامیەت)ـە بەو مانایەی كە هەڵگری شوناسی سەردەمەكەی خۆیەتی، كەواتە جیاوازی ئەو عەقڵەخاكەڕایە و جیاوازی عەقڵی پۆست مۆدێرنە لە گەڕانەوە بە مانای بەردەوامیەت و دواخستن بەمانایپچڕان خۆی هەڵدەگرێتەوە، بەدیوەكەی دیكەش ئەوەی ئەمڕۆ وەك جیاوازی قسەی لێ دەكرێ ئەسالەتی خۆی لە رێگەی كۆپی كردنەوە ناسەلمێنێ، یان لە رێگەی ئامادەگیە سێنتڕالیەكەیەوە، بەڵكو بەردەوامیەتی خۆی لە میانی جیاوازییەوە هەڵدەگرێتەوە، كەواتە ئەگەر خاكەڕایی عەقڵی لە پێشوودا پەیوەندی بە دەسەڵاتی سروشەوە هەبێ، ئەوە خاكەڕایی لە عەقڵی پۆست مۆدێرنەدا راستەوخۆ پەیوەندی بە فرە حەقیقەتەوە دەكات، لێرەدا بە جۆرێك لە جۆرەكان (پچڕان) وەك چەمكێك تەواوی

کونتێکستەکانی پێشوو تێکدەشکێنێ و دووبارە لە کونتێکستی نوێ بە ئامازەیەکی دیکە بەشداری دەکات، بەوەش ئامادەگی (سەرچاوە) مەحاڵ دەکەوێتەوە، چونکە تەنها لە کونتێکستی خۆیدا توانای بەشدار بوونی هەیە، ئیتر لەوێوە (ئەرگۆن) قسە لە پەڕگیربوون دەکات، قسە لەپەڕگیربوونێك دەکات کە زیاد لە پێویست کەوتۆتە نێو شەیدابیە یەقینیانە دۆگماییەکانی خۆیەوە و پێیانوایە هەمیشە دەتوانن لە ڕێگەی کەلەپوری خۆیانەوە تەواوی وەڵامەکان بەدەست بهێنێ، هەروەك دەیانەوێ لە ڕێگەی پەڕگیر بوون و تەمجیدکردنی و بە پیرۆز ڕاگرتنی کەلەپورەوە واقیعە تایبەتیەکەی خۆیان پەردە پۆش بکەن، نەك هەر هێندە بەڵکو هەرگیز هەوڵ نادەن بە شێوەیەکی زانستی لە پێکهاتەی عەقڵی کەلتوری خۆیان تێبگەن، بە شێوەیەکی ئارکیۆلۆژیانە بە دوای پەنهان و قسە لێنەکراوەکانیدا بچن، ئیتر پێیانوایە حەقیقەت تەنها بەلای ئەوانەوەیە.

لەبەرامبەر ئەو فیکرە داخراوەدا دەبێ بڕوامان بە فیکرێك هەبێ کە بەردوام رەخنە و راڤەکاری و لێکدانەوەی نوێ دەخاتەوە، بەردوام لە گۆڕانکاری دایەو وێناکردنی نوێ دێنێتە ناوەوە، لەبەرامبەر فیکرێکی وادا ناشێ قسە لە داخران بکەین، یان بەمانایەکی دیکە هەموو فیکرێکی ئەکتیڤ بەرووی فیکرێکی دیکە دا کراوەیە، لێرەوە لەگەڵ (ئەرگۆن) دەتوانین بڵێین هەرگیز (ئیسلام) لە خۆیدا بەڕووی عیلمانییەت داخراو نییە، واتە ئیسلام هەموو دەرگاکانی بە رووی عیلمانیەت دانەخستووە، جا بۆ ئەوەی موسڵمانان بگەنە عیلمانییەت، ئەوە دەبێ خۆیان لە بەزۆر سەپاندن و کۆت و پەیوەندە دەروونی و زمانەوانی و ئایدۆلۆژییەکان رزگار بکەن.(9)

کەواتە دەرگا کردنەوەی ئیسلام بە رووی عەلمانیەتدا جگە لەوەی تەعبیر لە بەردەوامیەتی بیرکردنەوە دەکات، بە دیوەکەی دیکە ئەکتیڤ بوونی فیکرو ئیبداع و رابوونەوەو بوژانەوە دەگەیەنێت.

خۆرئاوا لە دوای شۆڕشی فەرەنسی رۆڵی خەیاڵ و خەیاڵکراوی لە فیکری پۆست مۆدێرنە بەرجەستە کردو لەوێوە فرە حەقیقەت و فرە رەهەندی کرانەوەو رەخنە و بەدوادا چوونی نەگوتراوەکانی هەڵگرتوە، بە دیوەکەی دیکەش بە هەڵوەشانەوەی لۆگۆس و سینترالیەت، ئەرزش و نرخی بۆ رووە جیاوازەکان و پەراویزەکان گەڕاندەوە، کەواتە لە پاش شۆڕشی فەرەنسا گەڕانەوە بۆ خەیاڵ و خەیاڵکراو هەرگیز لە پەنا بردن بۆ (سروش) خۆی نادۆزێتەوە، چونکە ئەگەر گەڕانەوە بۆ خەیاڵ لە پێش شۆڕشی فەرەنسا و لە میانی رەهەندە ئایینیەکەیەوە، پەنا بردن بێ بۆ سروش تاکو لە ڕێگەی سروشەوە شوێنێکی بۆ چارەسەر کردنەکان چەنگ کەوێت، یان بە مانایەکی دیکە ئەگەر ئەو کات مرۆڤ لە بەرامبەر دیاردە سروشتیەکان لە هەموو چەکێ دامالدرابێ، ئەوە ئەمرۆ ئەو گەڕانەوەیە بۆ خەیاڵ بایەخدانێکی مەعریفی نوێیە، ئەو گەڕانەوەیە، گەڕانەوە نییە بۆ رابردوو شێوازەکانی رابردوو، بەڵکو تیشك خستنە سەر ئەومەسەلەیە لە دوو توێی رەخنەو لێکۆڵینەوە و پشکنین و بە دواداچوونەوە، ئەوەش چەمکی (سروش) لە مانا تەقلیدییەکە رزگار دەکات، ئەو مانا و دەلالەتانە تەجاوز دەکات کەپێشتر باوەڕییان پێ هەبوو، بەم جۆرەش خەیاڵ دەبێتە بەشێك لە پێکهاتەی عەقڵی سەردەم، وەك چۆن بە دیوەکەی دیکەش راستەوخۆ تەعبیر لە گەڕانەوەی ئەرزش دەکات بۆ ئایین و بەرز نرخاندنی پێکهاتەیەك لە پێکهاتەکانی فیکری ئایینی دەگەیەنێ، بەڵام نەك بەو مانایەی کە ئایین تەواوی بەشەکانی دیکەی عەقڵ و بیرکردنەوەو مەعریفە بخاتە ژێر رکێفی خۆی، بەڵکو بەو مانایەی کە ئایین دەشێ وەك بە شێك لە پێکهاتەی عەقڵ و بیرکردنەوەی ئەمڕۆ رۆڵی خۆی بگێڕێ، هەر لەوێشەوە ئایین دەتوانێ بەشداری لە عەقڵی سەردەمدا بکات و دەرگا بەرووی فیکرو مەعریفەی سەردەمدا بکاتەوە،

وەك چۆن هەر لێرەشەوە دەشێ بەشێك لە گۆڕانکاریەکانی سەردەم لە بەردەوامیەتی فیکرو مەعریفەدا هەڵگەڕێنەوە، کەواتە مێژووی گەشەی فیکری لە مێژووی تەواوی فیکرە جیاوازەکان پێکهاتووە، بەلاَم لە گەڵ ئەوەشدا ئەمڕۆ فیکر ئەوە نییە کە تەواوی یەکە ئامادەکراوەکان لە خۆ بگرێ، بەڵکو ئەمڕۆی فیکرو مەعریفە شێوازی بەرهەمهێنانی ئەو یەکە فیکرییانە دەگەیەنێ، هەرلێرەشەوە ئارکۆن پێیوایە عەلمانیەت کە بەرهەمی فیکری پۆست مۆدێرنەیە، بەر لە هەر چی یەکێکە لە کۆشش و دەستکەوتەکانی رۆحی بەشەریەت.

حوزەیران 2005 هەولێر

پەراوێزو سەرچاوەکان

1- بڕوانە (عەلمانیەت و ئایین) د.موحەممەد ئەرکۆن لەوەرگێڕانی (نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد) زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ژمارە (201)ی (2005) ل40.
2- بڕوانە: الكتابه والاختلاف، جاك دريدا – ترجمه كاظم جيهاد – تقديم، محمد علال، دار توبقال للنشر 1988.
3- بڕوانە: مدخل الفكر الفلسفى، جوزيف بوخنيسكى – ترجمه: د.محمود حمدى زقزوق. دار الفكر العربى/1996 ل 39 (گۆرگیاس،375-483، پ م ، فەیلەسوفێکی سۆفستایی گومانکارە) .
4- بڕوانە: ه.س.پ. ل40-44 (دیکارت،1596-1650).
5- بڕوانە: گۆڤاری، الفكر العربى المعاصر، ژمارە (6/7) نووسینی جۆرج زیناتی.
6- بڕوانە: عەلمانیەت و ئایین. ه. س. پ. ل75.
7- ه. س. پ. ل63.
8- بڕوانە: (www.alimparatur.com) نووسینی: جەودەت زیادە.
9- عەلمانیەت و ئایین. ه. س. پ. ل73.
10- ه. س. پ. ل23.